

KÖZLEMÉNYEK

Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához. Több mint száz esztendeje folyik Apáczai Csere János könyvtárának felderítése. A munka jószerivel lépésben halad, elégedettek lehetünk, ha évente két-három címmel egészül ki annak a tékának a leltára, amelyet a neves erdélyi tudós rövid élete folyamán összegyűjtött és magáénak mondhatott. Az is köztudomású, hogy Apáczai könyvei halála után szétszóródtak, s ma legalább három-négy ország hat-hét nagyobb közgyűjteményében lelhetők föl az egykor egymás mellett sorakozott kötetek.

Herepei János 1959–1965 között több közleményben is felmérte az Apáczai könyvtár töredékeit, az itt-ott szétszórta megjelent közlések alapján összegyűjtötte a kötetek címét, Apáczai tulajdonos-bejegyzéseit. Ezi követően Bán Imre, Dán Róbert és Gömöri György jelzett az irodalomban néhány ismeretlen Apáczai provenienciájú kötetet.

Mielőtt saját kiegészítéseinket közzétennénk, a könnyebb tájékozódás kedvéért foglaljuk össze az eddig ismeretes köteteket. A könyvtár ismerős és jelzett darabjainak a száma 1982-ig Apáczai saját munkáit is beleértve — azokat, melyekről konkrét utalások birtokában vagyunk — (első közleményünk megjelenéséig) 36-ra tehető.

1. Brandmyllerus, Jacob: *Analysis Typica omnium*. . . Basileae, 1622.
2. Idem: *Analysis Methodica Typica Evangeliorum Dominicalium*. . . Basileae, 1620.
3. *Series Locorum Communium Theologicorum*. . . Basileae, 1620.
Mindhárom munka egybekötve a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található. Ugyanabban a kolligátumban található Apáczai saját kézírata:
4. Apáczai Csere, János: *Menyország ki nyitattott egyetlen egy szoros kapuja*. Ms. (1653–1656).¹
5. *Dictionarium Latino-Arabicum Davidis Regis*. . . Labore et diligenia Joannis Baptista Duval. Parisiis, 1632.
6. *Liber Psalmorum Davidis regis*. Romae, 1614. (Fordította Gabriel Sionita Edeniensi és Victorius Sciala Accurensi Maroniti Monte Libano.)
E két utolsó tételt Apáczai 1650 április 18-ikán Utrechtben vásárolta és ugyanabban a debreceni közgyűjteményben őrzik.²
7. Erpenius, Thomas: *Psalmi Davidis Regis et Prophetarum lingua Siriaca*. Lugduni Batavorum, 1625. — Apáczai 1650 március 21-én szerezte meg Utrechtben. Jelenleg a debreceni Ref. Koll. Nagykönyvtárában.
8. Alcmarus, Andreas Metus: *Aritmeticae libri duo (et) Geometriae libri VI*. Lugduni Batavorum, 1650.
9. Althusius, Johannes: *Politica*. Herbornae, 1625. — Három másik műért cserébe kapta Váradi Mátyástól Kolozsvárott 1659 május elsején.
10. Apáczai Csere János: *Disputatio Theologica continens Introductionem ad Philologiam Sacram*. Ultrajecti, 1650.

---

¹ HEREPEI János: *Apáczai könyvtárának további nyomai*. In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apáczai és kortársai. Budapest–Szeged, 1966. 510; uő: *Apáczai Csere János kézírása és ismeretlen munkája*. uo. 480.

² Uő: *Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai*. In: Adattár. . . II. 489.

11. Calepinus, Ambrosius: *Linguarum Novem. . . Dictionarium*. Lugduni Batavorum, é. n. (a 17. század közepe táján jelenhetett meg). – Leidenben vásárolta 1651 május 24-én.
12. Farkas, Jakob: *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de Scholis*. Ultrajecti, 1652. – Tiszteletpéldány, valószínűleg a defendenstől.
13. Galenos: *Galenus Librorum Pars Prima*. Venetiis, 1525. – Ajándékba kapta Kolozsvárott Enyedi N. János gyalui református lelkésztől 1658 november 9-én.
14. Junius Franciscus: *Protoktisia, seu Creationis. . . Historia*. Basel (?), 1589. – Ugyanattól vásárolta 1658 november 25-én (valószínűleg).
15. Keppler, Johannes: *Harmonices Mundi libri V*. Linz, 1619. (Minden bizonnyal Kolozsvárott vásárolta.
16. Zwinger, Theodor: *Methodus rustica Catonis atque Varonis*. (Bazel, é. n.) – Valószínűleg Kamuthi Balázs örökösaitől szerezte meg a könyvet.
A 8–16. tételket Herepei a kolozsvári egykori Református Kollégium könyvtárából írta le. Ma ugyanott az Akadémiai Könyvtárban.³
17. Herodotos: *Historiarum libri IX*. Basileae, 1557. – Ifj. Gelei Katona Istvánnak ajándékozta 1655 július 26-án.
18. *Chronicon Carionis*. Witebergae, 1572. – Tulajdonosbejegyzése 1659-ből. Halála után a könyv öccsére, Tamásra szállott.
E két utóbbi könyv a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban található, egykor a helybeli Református Kollégium tulajdonában volt.⁴
19. Piscator, Johannes: *Commentarii in omnes libros Veteris Testamenti*. Herborn, 1646. – Apáczai a kötetet Csalolczi János kolozsvári református lelkésznek ajándékozta. Ma Piscator műve az udvarhelyi Református Kollégium könyvtárában – azaz a Dokumentációs Könyvtárban – van.⁵
20. Dávid, Ferenc: *De Falsa et Vera Unius Dei Patris. . . cognitione libri duo*. Gyulafehérvár, 1567. – Porcsalmi András 1657 július 21-én ajándékozta Apáczainak. Egykor a kolozsvári Unitárius Kollégiumban, ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban.⁶
21. Lippmann-Mühlhausen, Jom-Tov: *Liber Nizachon. . . curante Theodorico Hackspan*. Norimbergae, 1644. – Utrechti tanulása idején, 1649 karácsonyán vásárolta; ma a sárospataki Református Főiskola könyvtárában.⁷
22. Origanus, David: *Novae motum coelestium ephemerides Brandenburgicae. . . Francofurti Viadrum*, 1609. – Apáczainak Mogyorósi Elek küldte Kolozsvárról 1656 körül. Ma Marosvásárhelyen, a Teleki-Bolyai könyvtár Bolyai-állományában.⁸
23. *Commentariorum de statu religionis et rei publicae in Regno Galliae. . . h. n., 1577. – A nagyenyedi egykori Református Kollégium gyűjteményében található.⁹*
24. Szenczi Molnár, Albert: *Novae Grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae*. Hanoviae, 1610. – A hardewijki egyetemnek küldötte Utrechtből. Ma Hágában, a Királyi Könyvtárban.¹⁰
E huszonnégy műről biztosan tudjuk, hogy hosszabb-rövidebb ideig Apáczai könyvtárának darabjai voltak; ma is megvannak, kézbe vehetők. Levéltári források, írott emlékek alapján azonban további könyvcímekkel is rendelkezünk, melyek szintén a kartézianus bölcselő possesszorátusát bizonyítják:
25. Eutropius, Flavius: *Breviarium ab Urbae condita*. 16–17. századi kiadás. Gelei Katona Istvántól, egykori tanulóársától vásárolta, majd visszaküldötte ugyanannak.¹¹
26. Justinus: *Historia philippicae*.
27. Curtius Rufus: *De rebus gestis Alexandri Magni*.

³ Uo. 495. uő: *Apáczai Csere János könyvtárának töredéke*. In: Adattár. . . II. 497–504.

⁴ Uo. 504.

⁵ Uo. 506.

⁶ Uő. 509.

⁷ DÁN Róbert: *Még egy kötet Apáczai könyvtárából*. = MKsz 1973. 172–175.

⁸ BÁN Imre: *Apáczai Csere János könyvtára*. = MKsz 1960. 32–33.

⁹ Uo. 33.

¹⁰ GÖMÖRI György: *Apáczai-bejegyzés egy hágai könyvben*. = Utunk 1979. 25. 6.

¹¹ HEREPEI: *Apáczai Csere János könyvtárának. . .* 505.

28. Sallustius Crispus: *Bellum Catilinae* vagy *De bello Jugurthino*. Valószínűleg e három utolsó mű 16–17. századi példányaikat cserélte el Althusius már említett, *Politica* című munkájával, cserepartnere Váradi Mátyás deák volt.¹²
Marosvásárhelyen, a református Schola Particulában a legkorábbi katalógus szerint: „Ugyanezen évben – azaz 1689-ben – az iskola költségén szereztettek: Virgilius minden költeménye; Ovidius *Metamorphosis*; Horatius, Virgilius *Georgicon*ja, fordítás Apáczai Jánostól, kéziratban; Ramus Péter *arithmetica* és *grammatica*; Cicero kötelességekről írt művének magyarázata magyarul Apáczaitól, Ramussal egybekötve” – írja Koncz József a kollégium történetében.¹³ Ebből kiindulva Herepei a következő címeket Apáczai könyvtárának darabjaiként tartja számon:
29. Vergilius minden költeménye (azaz *Opera omnia*).
30. Ovidius: *Metamorphoseon libri XV*.
31. Vergilius: *Georgicon*. Fordította Apáczai Csere János (kéziratban).
32. Cicero: *De officiis*, illetve az ehhez fűzött magyar nyelvű kommentárok Apáczaitól (kéziratban).
33. Ramus, Petrus: *Arihmetica*.
34. Idem: *Grammatica*.¹⁴
Ugyanakkor Herepei a jelzett Horatius-kötetet kizárja az Apáczai féle kötetek közül. Bizonyítékok híján mi is hajlunk Herepei nézetének elfogadására, Koncz közlése ugyanis nem elég egyértelmű.
35. Ismeretlen szerző, ismeretlen cím. A könyvön olvasható a tulajdonos családneve „Chieri” alakban, 1658-as évszámmal. Koncz közlése szerint ez a kötet a marosvásárhelyi Teleki-tékában lelhető meg.¹⁵

1982-ig tehát a fenti könyvek voltak ismeretesek. Egy korábbi dolgozatunkban áttekintettük a gyulafehérvári kollégium Marosvásárhelyen őrzött köteteit, ekkor azonban csak a már 17. tételként említett Herodotosz-kötetben bukkantunk Apáczai kézírására.¹⁶

* * *

1982 májusában Bukarestben a Központi Állami Könyvtárban (BCS) dolgoztunk, a régi nyomtatványok számítógépes adatfeldolgozását készítve elő. E munka során akadt kezünkbe az a kötet, amelynek címlapján azonnal feltűnt Apáczai ismerős kézjegye. (A megtalálás tulajdonképpeni érdeme Tampa Magdaléna kolozsvári akadémiai kutatót illeti meg, aki felfedezését átengedte nekünk. Ezúton is szeretném megköszönni szívességét.)

A könyv jelzete B.C.S. XVII/1/226. Szerzője, Caspar Ens (+1627) igen termékeny és sokoldalú tudós volt, lutheránus teológus, aki matematikával, nyelvészettel és poétikával, történelemmel és útleírásokkal is foglalkozott. Figyelme kiterjedt Közép- és Kelet-Európára is, bőven foglalkozott az ún. tizenöt éves törökellenes háború és a harmincéves háború e térségben lejátszódott eseményeivel. (L. *Rerum Hungaricarum Historia*, illetve *Fama Austriaca* című műveit.)

A kötet címe:

MAVRITIADOS
LIBRI VI.
IN QVIBUS BELGICA
DESCRIBITUR CIVILIS BELL
CAVSSA, ILLUSTRIS. AC FOR-
TISSIMI HEROIS MAVRITII
NASSOVII, ETC. NATA-
LES ET VICTORIAE
EXPLICATUR.

¹² 1659 májusában. *Uo.* 505–506. Lásd a 9. tételt.

¹³ KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium története*. Marosvásárhelytől, 1896. 107.

¹⁴ HEREPEI: *Apáczai Csere János könyvtárának*. . . 508–509.

¹⁵ *Uo.* 505.

¹⁶ SPIELMANN Mihály: *Contribuții la istoricul bibliotecii școlare din Alba Iulia (sec. XVII.)* (Adalékok a gyulafehérvári kollégiumi könyvtár 17. századi történetéhez). In: *Valori bibliofile din patrimoniul national-cultural*. Valorificare-cercetare. I. Rîmnicul Vilcea, 1980. 303.

OPERA ET STUDIO
 CASPARUS ENS L.
 (Coloniae)
 Apud Gulielmum Lutzkirchen
 M. DC XII.

A nyolcadrétű nyomtatvány (8/+438+/1) lapot, illetve Nassaui Móric portréját tartalmazza. Kölnben jelent tehát meg, 1612-ben. A kötet egyszerű barna bőrrrel van bevonva, az első kötéstáblán kívül a *PP.D.P. 1615* supralibros látható, amely minden bizonnyal az első tulajdonosra és bekötés vagy a könyvtárába kerülés évére utal. Nem tudtuk megállapítani a névbetűk mögé rejtőzött személy kilétét.

A könyv valószínűleg 1615 után, valamelyik Németországban vagy Németalföldön megfordult diák szerzeményeként került hazánkba.

A címlapon olvasható a már említett bejegyzés:

Johannes Apáczai A. 1641.

Ugyanezen az oldalon található öccsének, a későbbi gyulafehérvári és kolozsvári professzornak tulajdonát bizonyító kézjegy is: *Est Thomae Cheri D. Apacza. Cum Lux & Salus Jehova* – sajnos minden évszám nélkül.

A címlap hátoldalán újabb tulajdonossal találkozunk: *Petri S. Uzoni in Coll. Enyed. Aó 1669. 26. May. Humilitas Exaltat*. Végül az 1. oldalon felbukkan az ötödik possesszor: *Est Samuelis Retyi 1666. 2. febr.* A kettőben más lapszéli vagy üres levelekre írott bejegyzés, ill. kommentár nem található.

Ens Gáspár *Mauritiados* című munkájában nem csupán a „belgiumi”, azaz németalföldi tájak leírásával foglalkozik és a Nassaui Móric orániai herceg, németalföldi helytartó vezetésével kibontakozó spanyolelles felszabadító háborúról értekezik, hanem műve hat fejezetében sokszor kitér a holland távol-keleti gyarmatbirodalom kialakulására is, összekapcsolva a belső polgári forradalmi harcokat a tengeri nagyhatalommá válás dicsőségével.

Apáczai 1641-ben, amikor a nyomtatványt megszerzi, tizenhat esztendő és a kolozsvári iskola második – poética – osztályában tanul. Ismereteink szerint ez a kötet lehet könyvtárának legkorábbi ismert darabja, melyből nem csupán latin tudását gyarapíthatta, ugyanis – amint azt később megvallja –, bár jól megtanulta, mégsem értette tökéletesen a syntaxist, hanem a világról, jövődől tanulóhelye történetéről szóló ismereteit is bővíthette. Mikor tehát 1648-ban elindult a németalföldi akadémiákra, már elég tiszta fogalmakkal rendelkezett Hollandia kortársi történetét illetően. Ez már csak azért sem mellékes, minthogy igen kevés adat áll rendelkezésünkre Apáczai ifjúkori olvasmányairól.

Fő művében, az *Encyclopaediában* Apáczai csak néhány mondattal utal Nassaui Móric orániai herceg cselekedeteire. Ezeket is – mint a kutatások kimutatták – Alstedius *Encyclopaedia Septem Tomis distincta* (Herborn, 1630.) második kötetének kronológiájából szemelgette ki:

Mauritius Belgiomi Fejedelem Bredat tsuda hadi fortéllyal meg vérszi, ki ezen kívülleis sok emlékezetes dolgokat visel. [...] Mauritius Fejedelem a' Hispanusok Generalissokot Albertot meg veri, 7000 közüllök el vesztvén 's az Admirált el fogván...¹⁷

A történelem felmondását nem tekintette feladatának az *Encyclopaedia* hasábjain, ezért folyamodott Alstedius kronológiájához, noha ennél lényegesen többet tudott a németalföldi felszabadító háborúkról, hiszen Ens munkáját diákkorában olvagatta, utrechti környezetében pedig számos forrásmunka állhatott rendelkezésre.

A Bukarestben őrzött kötet következő tulajdonosa Apáczai öccse, Tamás volt. Hogy ifjabb fivérérről és nem más Apáczai Tamásról van szó, azt választott jelmondata árulja el. A *Chronicon Carionis* marosvásárhelyi példányában (Wittenberg, 1572.) Apáczai Csere János possesszor-bejegyzése után a következő olvasható: *A. 1660. Factus Thomae Apaczaj. Cuius Lux et Salus Jehova*, ez pedig azonos az Ens Gáspár-féle könyvben található jelgével.¹⁸

Véleményünk szerint Apáczai János 1648-ig őrizgette a *Mauritiadost*, azaz míg el nem indult Hollandiába. Tamás ekkor Bán Imre számításai szerint csupán 7–8 esztendő¹⁹ Kevés valószínűsége van annak,

¹⁷ APÁCZAI CSERE JÁNOS: *Magyar Encyclopaedia*. Ultrajecti, 1653. 312.

¹⁸ HERPEI: *Apáczai Csere János könyvtárának...* 504.

¹⁹ BÁN IMRE: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 37.

hogy már ekkor Tamásnak ajándékozta volna a kötetet; az ifjabb Apáczai bejegyzése is felnőtt, kiírt írásra vall. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a Franekerbe induló deák nem viszi magával a könyvet, hanem más ingóságával együtt Apácán hagyja, családjánál.

Midőn 1653. augusztus végén János hazatér Erdélybe, Tamás még mindig csak 13 éves, később pedig Apáczai Csere János a kolozsvári scholában saját öccsét is tanította; Tamás Bethlen Miklós tanuló társa volt.²⁰ Ekkor, vagy csupán 1660-ban lett a könyv tulajdonosa. Tamásról, annak későbbi sorsáról Bethlen Miklós *Önéletírása* tudósít. Bethlen elmondja, hogy

Zemplénben, és onnét beszorulván a vallás üldözése miatt, Hunyad vármegyei nótárius, igen szép író volt.²¹

Herepei szerint 1660 után 1671-ig működött Zemplén vármegyében, majd hazatért Erdélybe, ahol Hunyad vármegye nótáriusává választották, s Apafi fejedelem fontos megbízásokkal ruházta föl: a bujdosók nevében követtséget vitt 1671-ben a törökhöz. Jóval 1686 után, utódok hátrahagyása nélkül hunyt el, Gyulafehérvárott.²² Ezek szerint Apáczai Tamás akkor adta tovább a könyvet, amikor Zemplénbe távozott, hiszen 1666-ban az már Rétyi Sámuel enyedi diák tulajdonába van.

Nem tudjuk, hogyan került a kötet Enyedre vagy Rétyi Sámuel tulajdonába. Rétyi 1664. június 27-én írta alá a nagyenyedi kollégium törvényeit, s neve mellett ott áll a későbbi megjegyzés: *discessit*, azaz elhagyta az iskolát.²³ Rétyi valószínűleg 1669 körül búcsúzott ki, mert ennek az évnek májusában már más enyedi diák forgatja a Nassaui Móric tetteit dicsőítő írást: *Uzoni S. Péter*. Tudjuk, hogy 1663-ban tűnik fel a neve a kollégium anyakönyveiben, 1668-ban már *contrascriba*, s még ugyanazon esztendő június 12-én a seniorok sorába lép. Később hátszegi rektor lett. Ez a hátszegi iskola Bornemissza Anna fejedelemasszony felügyelete alatt állott, a mindenkori iskolamester tőle kapta 35 forintnyi fizetését.²⁴

Megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a két utóbbi diák Fogaras vidékéről származik, mely, mint ismeretes, a fejedelemasszonynak adott kincstári birtok volt e korban. E mellett bizonyít közvetve az a tény is, hogy iskoláik végeztével mindketten fejedelmi szolgálatba léptek (Rétyi – amennyiben azonosításunk helyes – 1676–1679 között a fejedelmi ítélőtábla kisebbik kancelláriájának íroka volt).²⁵ Rétyi Péter naplójának tanúsága szerint a két család rokonságban állott egymással és néhány gazdasági tisztviselőt adott a fejedelmi birtokoknak.²⁶

Végezetül még annyit, hogy Ens *Mauritiados* című kötetét 1950 körül vásárolta a bukaresti Nemzeti Könyvtár egy fővárosi antikváriumban. 1948 után ugyanis a felekezeti iskolák, intézmények könyvtárait szétszórták sok helyen (Szászváros, Szászsebes), akárcsak 1945 után a magánkönyvtárakat. Ezekből aztán jelentős mennyiség került Bukarestbe, Iaşiba és más román egyetemi városokba.

* * *

Ugyancsak 1982-ben két másik könyv is a kezünkbe került, amelyek egykor szintén Apáczai tulajdonában voltak. Mindkettő Marosvásárhelyen található, a Teleki-Bolyai Könyvtárban. Az egyik a volt Református Kollégium állományából, a másik Teleki Sámuel eredeti gyűjteményéből került napvilágra.

Apáczai 1648 májusában vagy júniusában indult el a németalföldi egyetemekre.²⁷ Előbb a franekeri egyetem előadásait hallgatta (1648. július 22-én *subscribált*)²⁸, de már ugyanazon év szeptemberében

²⁰ *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* (Kiadta V. WINDISCH Éva). Bp. 1980. 550.

²¹ *Uo.*

²² HEREPEI János: *Hány Apáczai Tamást ismerünk?* In: *Adattár II.* 590–591.; BÁN Imre: *i. m.* 34–35.

²³ JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848.* Bukarest, Kriterion, 1979. 97.

²⁴ *Uo.* 96.; I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása I. Bornemissza Anna gazdasági naplója (1667–1690). Szerk. SZÁDECZKY Béla. Bp. 1911. 424. (1680. nov. 1-én), 427. (1681. nov. 23-án), 430. (1682. nov. 20-án) stb.

²⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Bp. 1980. 370.

²⁶ *Rétyi Péter naplója.* Kiadta Maria URŞUŢIU. Bukarest, Kriterion, 1983. 49. és köv.

²⁷ HEREPEI: *Apáczai akadémiákra való útbaindításának és hazatérésének időpontja.* In: *Adattár II.* 455.; BÁN Imre: *i. m.* 84.

²⁸ BÁN Imre: *i. m.* 94.

átiratkozott a leideni akadémiaira.²⁹ Tanulmányainak következő állomása – kétségtelenül a legtermékenyebb – Utrecht volt, 1649 áprilisától kezdődően több esztendőn keresztül.³⁰

Itt Trajectumban többek között Guisbert Voetius (1598–1676) teológiai előadásait látogatja, s hogy alaposabban fölkészülhessen az akadémiai vitatkozásokra, 1649. május 19-én tanulmányai városában az egyik legkiválóbb bibliafordítást szerzi meg.

A *Biblia Sacra Utriusque Testamenti* Zürichben (Tiguri) Christophor Froschoverus kiadásában jelent meg, 1539-ben.³¹ A szöveggondozás, illetve a fordítás a kiváló hebraista Sebastian Münster (1489–1552) – Ótestamentum –, illetve Erasmus – Újtestamentum – műve.

Az első kőtestáblán belül azonnal rálelünk Apáczai bejegyzésére: *Constat stíf. 25. Joh. Ts. Apácz. Aó 1649 Maji 19 Ultrajecti.*

A könyv már a vásárlás pillanatában lapszéli kommentárokat tartalmazott; a kézírás szinte a könyv megjelenésével egykorú kell legyen: gótikus kurzíva.³²

Ezt a *Szenitást* hősünk 1653-as hazatértekor magával hozta, és úgy gondoljuk, hogy egész életében a keze ügyében tartotta. Névbejegyzését a kőtestáblán nem semmisítették meg, nem törölték ki a későbbi tulajdonosok, ami – ha szabad élnünk ezzel a föltételezéssel – az egykori tulajdonosnak az utókor előtti tiszteletére enged következtetni.

Apáczai 1659. december utolsó napján bekövetkezett halála után a kötet Horti István (1630?–1689) tulajdonába került. Hortiról tudjuk, hogy Nagybányán kétszer is viselt rektorságot, majd ugyanott másodpap volt; 1674-ben Erdélybe menekült; Fogarason, illetve Gyulafehérvárott lelkészkedett; 1684-től haláláig az erdélyi református egyház püspöke volt. Apáczai halála idején Horti Kolozs megyében élt, és ő valószínűleg annak özvegyétől vásárolta meg a *Bibliát*. A vásárlást az is megkönnyíthette, hogy Aletta van der Maet anyagi gondokkal küszködött, s hogy Horti István régi ismerőse volt az elhunynak, ugyanis egy időben tartózkodtak odakinn Utrechtben, és szinte egyszerre tértek haza a peregrinációból. A marosvásárhelyi református főiskola egykori gyűjteménye több könyvet is őriz, melyek valamikor Horti tulajdonában voltak, amiből nem nehéz arra következtetni, hogy Apáczai híve jelentős bibliofil hírében állott.³³

Könyvtárát Horti a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekített kollégiumra hagyta. Ez a protestáns főiskola 1716-ban egyesült a marosvásárhelyi Schola Particulával, s ekkor könyvesházát beolvastották a vásárhelyi iskolai gyűjteménybe.³⁴ A *Biblia*, Apáczai bibliája tehát, a Református Kollégium – ma a Maros Megyei Könyvtár – Teleki-Bolyai részlegének ún. Bolyai-állományában található.

A másik eddig ismeretlen mű a Teleki Sámuel-féle nevezetes gyűjteményben maradt reánk. Jacob Bongarsius művéről, a *Renum Hungaricarum Scriptores Varii. Historici, Geographici* egy példányáról van szó, mely a Majna menti Frankfurtban látott napvilágot, Andreas Wechelius örökösének officinájában, 1600-ban.³⁵

A mű összeállítója, mint ismeretes, Jacobus Bongarsius (vagy Bongars) IV. Henrik francia király diplomatája volt; többször megfordult Magyarországon és Délkelet-Európában, útban a török porta felé (1554–1612.). A jelzett kötet Magyarország történeti elbeszélő forrásainak gyűjteményes kiadása.

A 18–19. század fordulóján félbőrbe kötött kötet címlevelének rektóján, a nyomdászjelvénytől balra található Apáczai saját kezű bejegyzése:

²⁹ Uo. 96.

³⁰ Uo. 126.

³¹ *BIBLIA SACRA VTRIVSQVE TESTAMENTI, ET VETVS QVIDEM POST OMNES OMNIUM hactenus editionem, opera D. SEBAST. MVNSTERI . . . NOVUM vero non solum ad Graecam veritatem . . . opera D. ERASM. ROT. ultimo recognitum & aeditum . . . TIGVRI, APVD CHRISTOPHORVM FROSCHOVERVM ANNO M.D.XXXIX. 8° (18)+297+67+89 ff. Egyszerű pergamenkötés. Ex libris: A' Maros Vásárhelyi é. Fő Oskola Könyve. Az előzéklapon: Liber Bibliothecae Collegii Reformatorum M. Vasarhelyensis Aó MDCCLXXXIV. Biblioth. Steph. Nagy Mpria. Jelzete: Bo 2772.*

³² JAKÓ Zsigmond – MANOLESCU, Radu: *A latin írás története*. Bp. 1987. 166–168; uó: *Scrierea latină în evul mediu*. București, 1971. 124–137.

³³ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 264.; THURZÓ Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1574–1755*. Nagybánya, 1905. 28–29.

³⁴ KONCZ József: *i. m.* 113–116.; SPIELMANN: *i. m.* 300–301.

³⁵ APPONYI: *Hungarica I.* 653. Jelzete: Tf 1032. Ex Libris: Teleki Sámuel.

Johannis Chierj Apacii Albae Juliae Ao 1654 mense Decembri.

A könyvkötő az újrakötés alkalmával körbevágta a lapszéleket, így nem tudjuk, ha a bejegyzés teljes, avagy tartalmazta még az *Est*, illetve *Ex libris* szavakat is. Azt sem tudjuk kitől vásárolta, kapta, szerezte, csupán annyi bizonyos, hogy a könyv – tekintettel Erdélyt is érintő tartalmára – már 1654 decembere előtt a fejedelemségben lehetett.

Ebben az esztendőben Apáczai Csere János a poétika osztály tanára volt a fehérvári iskolában. Mint-hogy történeti forráskiadványról van szó, természetszerűen merül föl a kérdés: milyen formában hasznosította e művet az oktatásban? Mai ismereteink szerint az erdélyi kollégiumokban a 17. század derekán a történelem nem volt önálló tantárgy, csak a bölcséleten belül tanítottak történelmi alapismereteket is.³⁶ Tény, hogy Apáczai *Encyclopaediájában* már fölvetette, hogy a történelmet mint önálló tantárgyat meg kellene honosítani iskoláinkban is, a retorika és poétika osztályokban.³⁷ Nem kizárt, hogy fehérvári majd kolozsvári tanárkodása idején ezeket a javaslatokat megkísérelte a gyakorlatba is átültetni, több és magasabb történeti ismeretet nyújtani tanítványainak. A haza történelméhez Bongarsius összeállítására elsődrendű segédeszköznek bizonyult (volna). Bethlen Miklós – az egykori tanítvány – szerint a kolozsvári iskolában Apáczai a teológiát Amesius, a filozófiát Descartes és Regius alapján adta elő, s néhány kimagaslóbb tehetségű tanuló számára matematikai-geometriai, illetve jogismereti órákat is tartott.³⁸ Sajnos a történelemről nem szól külön.

A *Rerum Hungaricum Scriptores*t néhány lapszéli jegyzettel is megtoldotta.³⁹ Az utolsó levélen az itt megismétlődő nyomdászjelvény mellé egy olyan történelmi eseményt is följegyez, amely Bongarsius forrásaiból hiányzik, ugyanis az 1603. esztendőre vonatkozik, s amely szülőfalujának közelében esett meg:

12 Julij Ann. 1603 cum Moise Szekelj uniwersa fere Nobilitas transilvanica prope Coronam in Campo per Radulium Valachiae Transalp[inae] ducum, uel uerius locumtenentem eiusdem no[m]i[n]e Murzam deleta est.

Bongarsius kötetét Kolozsvárra történt átköltözése után is könyvtárában őrizte; az új tulajdonos minden bizonnyal a mester halála után jutott a mű birtokába. Apáczai bejegyzésével azonos címdalonnal, de a nyomdászjelvénytől jobbra jegyezte be magát: *Ex libris Stephani Pauli*. A kolozsvári unitárius iskola lektora – teljesebb nevén Stannarius (Ónmfves) Pauli István – Apáczainétól vásárolta a könyvet 1660 körül. Pauli 1653-ban az Odera menti Frankfurtban tanult, majd stúdiumai folytatása végett, Leindenbe ment. 1655-ben lett a kolozsvári Unitárius Kollégium lektora, 1658-ban pedig a szász unitáriusok egyházi jegyzője, azután Rhaw (Szörös) Mátyás helyett a város németajkú unitárius polgárainak prédikátora, de tanári hivatását az említett iskolában mindvégig főntartotta. 1672. november elsején temették Kolozsvárott.⁴⁰

Pauli István szintén kommentárokkal fűszerezi a Bongarsius által közzétett krónikákat, ám ezeket furcsa mód nem latinul vagy németül írja, hanem magyarul!

Nincs egyetlen egy nyom sem, amely elárulná hol lappangott a könyv 1672. és az új birtokos jelentkezése között, ez utóbbi ugyanis csak a következő század vége felé juthatott a *Rerum Hungaricarum Scriptores* birtokába.

Bár magát sehol sem nevezi meg, kézírása alapján mégis sikerült felfednünk kiletét. A Thuróczi-féle krónika lapjai közé kötött tiszta levelekre jegyezte föl észrevételeit a szöveget és tartalmat illetően. Összevetve ezt a kézírást Zilahi Sámuelnek (1753–1800) a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárában olvasható kéziratot jegyzeteivel⁴¹ és Teleki Sámuelhez intézett egyik levelével⁴², kétségtelenül megállapítható, hogy emezek azonosak a Thuróczit kommentáló személy keze írásával.

³⁶ TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. Collégium története. I.* Kolozsvár, 1905. 50.; APÁCZAI CSERE János: *Válogatott pedagógiai művei.* Bp. 1976. 14–17.

³⁷ APÁCZAI: *Válogatott.* . . 56.

³⁸ *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* 552.

³⁹ p. 222.: „Hamis Propheta, hamis csudat beszél” – Géza fejedelem álmával kapcsolatban p. 257.: „Transylvania descriptio”; p. 260.: Causa certaminis inter Fredericum et Matthiam” – Mátyás királyról; p. 262: Apostoli non gesserunt bellam” stb.

⁴⁰ GÁL Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900). II.* Kolozsvár, 1935. 527.

⁴¹ Zilahi Sámuel *Marosvásárhelyi ev. ref. Collégiumi Professor saját kezű jegyzetei.* Kézirat. Jelzet: Ms. Bq 102.

⁴² MOL. F. Szekció. Teleki Sámuel osztály F 661/2172/2.

Zilahi az említett vásárhelyi kollégium lektora, majd professzora volt; klasszika filológiát és régiség-tant, illetve történelmet adott elő. Teleki Sámuel alumnusa lévén, 1784-ben Utrechtben — patrónusa megbízásából — segédkezett nyújtott Janus Pannonius műveinek első kritikai kiadásához.⁴³ Bongarsius forráskiadványa ezek szerint Zilahi számára fontos segédkönyvet jelentett.

A *Rerum Hungaricarum Scriptores* végül Teleki Sámuel (1739–1822) bibliotékájában kötött ki, feltételezések szerint 1800 után, azaz Zilahi Sámuel halálát követően. Nem tudjuk, hogy a kollégium igényt tartott-e a jelzett műre, Teleki viszont, aki a magyar történeti forrásokat módszeresen gyűjtötte, mindenképpen. A könyv előzéklapján Teleki bőséges történeti-filológiai jegyzetei olvashatók a krónikák és elbeszélő források utólagos kiadásait illetően. A forráskritika kortársi megállapításait sem mellőzte, a felvilágosodás történészeinek véleményeit is mellékelte a Bongarsius-féle kiadáshoz.

Ki kell zárunk annak lehetőségét, hogy Zilahi maga ajánlotta volna föl egykori patrónusának, az erdélyi református kollégiumok fővédnökének a könyvet, ennek ugyanis valami nyoma maradt volna a kötetben: tiszteletteljes dedikáció, udvarias hódolatnyilvánítás; másfelől Teleki sem tűntette volna el az ajándékozás-felajánlás eme bizonyítékát, akkor sem, ha ő köttette újra a könyvet. Marad tehát a Zilahi hagyatékából való vásárlás ténye.

A dolgozat lezárása után került a kezünkbe egy vaskosabb, disszertációt tartalmazó kolligátum-kötet.⁴⁴ Ebben Sikó B. János *Medicatio duorum Aegrorum Paronychia, et combustione pedis Laborantium*. . . Trajecti ad Rhenum-ban 1651-ben kinyomtatott egyetemi értekezésének címlapján⁴⁵ található a kézirat utalás: *Apáczai János uramnak*. Ugyancsak ebben a gyűjteményben, ugyanettől a kéztől egy másik disszertáción — Enyedi Sámuel: *Medicatio duorum Aegrorum, Aneurismatae et Gangraena* (Utrecht, 1651.)⁴⁶ — szintén a címlapon áll: *Tárpai András uramnak*. Mindkét értekezés ugyanannak az egyetemi vitaközösségnek része, melyet Sikó és Enyedi a nyilvánosság előtt folytatott.

Magától adódik a következtetés, hogy Sikó, illetve Enyedi Sámuel disszertációit valaki (a defendensek egyike?) elküldte a két címzettnek. Mindhárman, Tárpai Szilágyi András, Sikó B. János és Enyedi Apáczai tanuló társai voltak Hollandiában.⁴⁷ Megkockáztatnánk azt a vélekedést, hogy a két nyomtatványt egyszerűen átküldötték egy magyar diákkal a két címzettnek — hisz a címzés minden formaságot nélkülöz, nyoma sincs benne dedikációnak a kor szokása szerint —; így hívták meg Tárpait és hősünket az orvosdoktori disszertációk megvédésére. Nem tudjuk, ha a nyomtatványok eljutottak a címzettekhez, vagy a küldőnc tarsolyában maradtak. Elgondolkodtató, hogy a kolligátumban, egyetlen kötetben, egymás közelében maradtak meg, mikor pedig Apáczai hazajövele után Gyulafehérvárot és Kolozsvárot, Tárpai pedig Nagyváradon, Ungvárot majd 1673–1682 között Fogarason tevékenykedett.⁴⁸

A kötet ma a Teleki Könyvtár tulajdonában van, Marosvásárhelyen. Az egybekötött és valószínűleg Teleki érdeme, aki hasonlóan az iskolákhoz, maga is gyűjtötte az egyetemi vitaközösséget, értekezéseket, hungaricákat és nem-hungaricákat egyaránt.

Apáczai könyvtárának rekonstrukciója nem tekinthető befejezettnek. A jelentősebb és szerényebb gyűjtemények átfésülése korlátozott számban ugyan, de újabb és újabb köteteket hozhat a napvilágra. Így pl. 1981-es impressumadattal, valójában azonban 1982-ben Miklós Jolántha is jelez Sepsiszentgyőr-

⁴³ KONCZ: i. m. 233–237.

⁴⁴ Jelzete: Tq 909. Teleki Sámuel ex librisével.

⁴⁵ RMK III. 1789. Jelzete mint fent — coll. 20.

⁴⁶ RMK III. 1783. Jelzete mint fent — coll. 21.

⁴⁷ VITA Zsigmond: *Tudományal és cselekedettel*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1968. 79., 103.

⁴⁸ A kolligátum utólagos átvizsgálásakor az 50 aprónyomtatványt tartalmazó kötetben öt disszertáción — köztük a Sikó és Enyedi-félék-címlapján, ill. 2. levelén — az *M N SZ* monogramot találtuk. A másik három disszertáció is Apáczai kortársaitól származik: Coll. 21.: GELEI KATONA István: *Disputatio Metaphysica. De potentia et actu*. Utrecht, 1651. RMK III. 1785.; coll. 21.: KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Disputatio Metaphysica. De potentia et actu quarta*. Utrecht, 1651. RMK III. 1758.; Coll. 23.: NÉMETHI István: *Medicatio duorum Aegrorum. Palpatione Cordis et febris ephemere laborantium*. Utrecht, 1652. RMK III. 1816. — Sikó, Enyedi és Némethi Henricus Regius professzornál vizsgázott. Minthogy *M N SZ* az utrechti diákok disszertációját gyűjtötte, valószínűleg maga is kinn tanulhatott Németalföldön, s közel állhatott az erdélyi–magyarországi diákok csoportjához.

gyön a Székely Mikó Kollégium könyvtárában egy kolligátumot, mely Apáczaié volt.⁴⁹ Az ismert utrechti professzor Henricus Regius (Le Roy) (1598–1679) két munkáját köttette pergamen táblák közé együvé az első tulajdonos: 1. *Fundamenta Physices*. Amstelodami, Apud Ludovicum Elsevirium, 1646.⁵⁰; 2. *Fundamenta Medica*. Ultrajecti, Apud Theodorum Ackerdyicum, 1647.⁵¹

A könyv Teleki Domokos (1810–1876) adományaként került a Mikó Kollégium könyvtárába. Először ismert poszeszora a kötetstáblába nyomott supralibroson nevezi meg magát: G[eorgius] C[sipkés] C[omáromi] 1650, azaz Komáromi Csipkés György (1628–1678) ismert református teológus, tanár és író, aki Apáczaival egyszerre tartózkodik Utrechtben.⁵² Valószínűleg átengedte Apáczainak a kötetet, melynek az *Encyclopaedia* megírására készülődő erdélyi tudós nagyobb hasznát veszi, mint Komáromi Csipkés. Az I. kötetstábla belső oldalán bukkanunk rá Apáczai bejegyzésére:

Johannis Apatzai Anno 1651 Maj Trajecti ad Rhenum.

Ezek szerint tehát Komáromi csak egy évig tartotta birtokában a könyvet, a következő esztendő májusában már tanulótársa forgatja.

Nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy Apáczai ragaszkodott a két Regius-kiadványhoz, mely csak halála után került az újabb tulajdonoshoz, Mártonfalvi Tóth Györgyöz. Herepei azt írja ez utóbbi felől, hogy „munkáiból és könyvtárának így is sokat mondó roncsaiból az tűnik élénk, hogy ha Apáczainak nem is volt közvetlen tanítványa, de példaadásában nagy tisztelője, s bizonyos eszmei kérdésekben, különösen pedig az ifjúság nevelésében valószínűleg nemcsak Debrecenben, hanem már Váradon is hűséges követője.”⁵³ Nem ez volt az egyetlen kötet, melyet 1664-ben a már Debrecenben tanító Mártonfalvi Kolozsvárott megszerzett Apáczai özvegyétől, hiszen ő vásárolta meg az 1–4. számmal (listánkon) jelzett Brandmyller-féle kolligátumot is.⁵⁴ A következő évben azonban elajándékozta a könyvet Inczédi György nevű tanítványának, aki az enyedi kollégiumban tanított: *Ex oblatione Clarissimi Doctissimi Domini Georgii Mártonfalvi Illustris Scholae Debrecinae Professoris, quondam Praeceptoris dilectis, Accepi in Coll. N. Enyediensium Anno 1665, Mense Octobris Georgius Inczedi*.⁵⁵ (Inczédi minden bizonnyal a nagyváradi előnévvel rendelkező család tagja, aki 1660-ban Várad eleste után követte Mártonfalvit Debrecenbe, hová a váradi iskola tanulóival áttelepültek.) Inczédi Györgyöt 1672-ben Inczédi Mihály poszeszorátusa követi, de már 1678. május 3-án Fejérvári István, *Doctoris in Aula Telekiana* vásárolta meg két forinton Henricus Regius műveit.⁵⁶ Fejérvári pedig a Telekieknek adhatta át, patrónusaira hagyományozhatta a könyvet, s így juthatott az a múlt század vége felé Teleki Domokos végrendelete alapján a szentgyörgyi Mikó Kollégiumba.⁵⁷

Felmérésünk alapján, remélhetőleg, teljesebb képet kap az olvasó az Apáczai-könyvtár köteteiről, de – úgy véljük – még kockázatos lenne fölbecsülni akár hozzávetőlegesen is, mekkora lehetett a háromszázötven esztendővel ezelőtti Apáczai Csere János-téka.

SEBESTYÉN MIHÁLY

⁴⁹ MIKLÓS, Jolántha: *Editioe Elseviriane existente in colecția bibliotecii Colegiului Mikó din Sf. Gheorghie*. In: Aluta. Sepsiszentgyörgy, 1981. 121–136. Jelzete: 26/392. (Apáczai lapszéli jegyzeteit is megadja.)

⁵⁰ COPINGER, H. B.: *The Elzevier Press*. London, 1927. 102.

⁵¹ Az *Encyclopaedia* orvosi fejezetei a legtöbb esetben Regiust követik. Vö. SPIELMANN József: *A köző szolgálatában. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, Kriterion, 1976. 91. és köv.

⁵² ZOVÁNYI: i. m. 311.

⁵³ HERPEI: *Mártonfalvi Tóth György*. In: Adattár... II. 117.

⁵⁴ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁵⁵ Az első Regius-mű címlapján.

⁵⁶ Az I. kötetstábla belül: *Stephani Fejérvári preceptor [!] Jehova. Emptus Anno 1678. Die 3 Maij. Valet Fl. 2.A Coll. 1. címloldalán: Est Stephani Fejérvári Doctoris in Aula Telekiana. — Fejérvári (?–1688) a Teleki-család költségén tanult Németalföldön és hazatérte után is az ő szolgálatukban állott.*

⁵⁷ MIKLÓS: i. m. 124–125., 129.